
MAKEDONSKO-CRNOGORSKE KNJIŽEVNE VEZE U SREDNJEM VIJEKU

Ilija Velev

Literary and spiritual connections and influences between Macedonia and Montenegro should be considered in two directions: before and after the milestone in the middle of the 9th century where we place the development periods of “prehistory” and “history” of the Macedonian or Montenegrin literary traditions. We dedicated this particular research to the Macedonian-Montenegrin relations in the medieval spiritual and cultural processes during the period of the affirmation of the Slavic civilisations, culture and literacy, until the Age of Enlightenment from the 16th to the 18th century that announced the National revival in the 19th century.

Makedonska i crnogorska književnost imaju sopstveni istorijski razvoj koji se kontinuirano odvijao preko usmenih i pisanih stvaralačkih procesa, dijeleći globalne civilizacijske tokove počevši od drevnih vremena, pa sve do sadašnjosti. Ne postoje stroge istorijske granice koje možemo označiti kao početak razvoja nacionalnih književnoistorijskih tradicija, pa tako ni za makedonsku i crnogorsku. Makedonski ili crnogorski književnoistorijski procesi počinju da se razvijaju slijedeći drevni period, kada bilježimo prva sačuvana izvorna i legendarna književnostvaralačka svjedočanstava geografsko-etničkih makedonskih i crnogorskih prostora. Istorije ovih dviju nacionalnih književnosti i njihovih duhovnih tradicija su

neraskidivi djelovi fenomena vjekovnog kulturnog razvoja i opstajanja civilizacijskog sistema na Balkanu i šire u Jugoistočnoj Evropi. Kao što su kroz istoriju smjenjivani državni entiteti na prostorima Makedonije i današnje Crne Gore (Primorska Ilirija, Duklja, Zeta i Crna Gora), tako su se nadovezivale i utemeljivale civilizacijske vrijednosti – a svaka sobom ostavljala svojevrsan duhovni i kulturni supstrat u kojem su participirala domaća iskustva i izvorne tradicije. Otuda se i istorijska projekcija o kontinuitetu makedonskog i crnogorskog književnog razvoja nadovezuje na globalnu predstavu o helenističkoj, klasičnomakedonskoj, rimolatinskoj, vizantijskohrišćanskoj ili staroslovenskoj stvaralačkoj manifestiranosti. Kontinuitet makedonskog književnoistorijskog razvoja nadovezuje se na drevnomakedonsko stvaralačko nasljeđe u klasičnohelenističkom supstratu, sa rimskom ili sa vizantijskom književnom istorijom, kao i sa istorijom slovenskih književnosti (od kojih tješnje sa južnoslovenskim i ruskom) i sl. Sa druge strane, crnogorska književna istorija je pod trostrukim dukljansko-zetsko-crnogorskim atributom prevalila razvojni put od skoro 1120 godina prihvatajući drevna klasičnohelenistička, klasičnomakedonistička, ilirorimska i slovenska stvaralačka iskustva preko procesa književnih i duhovnih simbioza na Balkanu.

Književne i duhovne veze između Makedonije i Crne Gore treba razmatrati dvosmjerno: **do** i **od** međaša sredinom IX vijeka, kada su postavljeni razvojni periodi „predistorije“ i „istorije“ makedonske ili crnogorske književne tradicije. Našu pažnju s obzirom na predmet istraživanja koji je ilustriran i u naslovu ovog rada, posvećujemo makedonsko-crnogorskim književnim vezama u srednjovjekovnim duhovnim i kulturno-istorijskim procesima – odnosno periodu afirmacije slovenske civilizacije, kulture i pismenosti, pa zaključno sa javljanjem prosvjetiteljstva od XVI do XVIII vijeka i buđenja narodnih preporoda u XIX vijeku.

Duhovni i kulturni razvoj makedonskog i crnogorskog naroda tijesno se povezuje sa fenomenom izrastanja slovenske civilizacije na istorijskim supstratima drevnih antičkih i ranohrišćanskih civilizacija u ovim sredinama koji je trajao od VII do sredine IX vijeka. Pri tome su procesi interaktivne duhovne simbioze rezultirali građenjem klasičnomakedonsko-vizantijsko-slovenske i hrišćanske civilizacije i kulture u Makedoniji, kao i ilirskorimsko-vizantijsko-slovenske i hrišćanske civilizacije i kulture u Crnoj Gori. Makedonsko-crnogorske veze i uticaje počinjemo da zapažamo od perioda vladanja prve Justinijanove makedonske dinastije u Vizantiji od 518. do 610. godine, kada u Makedoniji i Crnoj Gori započinju vizantijsko-hrišćanski duhovni i kulturni procesi. U jednoj ili drugoj sredini povremeno su dominirali centralizovani uticaji iz rimolatinskog ili iz konstantinopoljsko-vizantijskog konglomerata. Oficijelni jezici rimolatinskog i vizantijskogrčkog sa njihovim pismima potiskivali su istorijska sjećanja na civilizacijske slojeve domaćeg klasičnomakedonskog ili ilirorimskog kulturnog i duhovnog nasljeđa. Pri tome su iščezli i njihovi izvorni tragovi kao svjedočanstva o staroj antičkoj makedonskoj i crnogorskoj (dukljanskoj) civilizaciji i kulturi. Buduće istorijske simbioze na duhovnom i kulturnom planu u Makedoniji i Crnoj Gori (Duklji) realizovane su kroz aktiviranje dva faktora: slovenizaciju i hristijanizaciju. Ovi duhovni i kulturni procesi civilizacijske simbioze u dvijema sredinama dobijaju istorijski legitimitet od sredine VIII do sredine IX vijeka. Suštinski, afirmacija slovenske kulture i civilizacije kao treće u Evropi (odmah iza rimolatinske i vizantijsko-grčke) javlja se na horizontu hristijanizacijom Slovena sredinom IX vijeka.

Proces slovenske hristijanizacije pokrenut je iz dva duhovna centra: Konstantinopolja i Rima. U Makedoniji je, na tom planu, veći uticaj vršila centralizovana vasiljenska patrijaršija u Konstantinopolju, dok je opet, u srednjovjekovnoj Duklji

dominirao rimopapski duhovni protektorat. U tadašnjoj Vizantiji posebnu je ulogu imao makedonski grad Solun, koji je važio za drugi po značaju politički, duhovni i kulturni centar, odmah iza Konstantinopolja. Na prostoru Duklje aktivirana je misionarska akcija rimopapskog benediktinskog monaškog bratstva, čijim je djelovanjem posredno neutralisan duhovni uticaj Konstantinopolja. Posredstvom ideološke duhovne konfrontacije između crkvenog Istoka i Zapada, u Makedoniji je došlo do širenja pismenosti i hrišćanske teologije i književnosti prema vizantijskim obrascima, a u Duklji uglavnom prema rimolatinskim. Ovi antagonizmi između Konstantinopolja i Rima usloveli su početak njihovog političkog nadmetanja, dozvoljavajući povremene bogoslužbene propovijedi i na narodnim jezicima slovenskog življa u Makedoniji i Dukilji. Istoriografija ovaj proces najprije identifikuje u vizantijsko slovenskoj arhontiji – Strimonskoj sklaviniji, koja se nalazila u bregalničko-strumičkoj oblasti u Makedoniji, od 845. do 855. godine, kao i u nominalno vizantijskoj dukljansko-slovenskoj arhontiji, na prostoru današnje Crne Gore, u prvoj polovini IX vijeka. Makedonsko-slovenskom arhontijom upravljao je sv. Metodije Solunski (zajedno sa bratom sv. Konstantinom-Ćirilom, budućim sveslovenskim prosvjetiteljem i hrišćanskim ravnoapostolom), dok je za vladara u dukljansko-slovenskoj arhontiji bio postavljen Petar – koji je u istoriografiji zabilježen kao prvi dukljanski vladar. Formiranje tzv. Dukljanske slovenske arhontije posredno je potvrđeno *Dukljanskom hronikom* iz druge polovine X vijeka, đe se navodi da je između 820. i 822. godine proglasila nezavisnost od Vizantije. To znači da su dvije slovenske arhontije u Duklji i Makedoniji bile formirane u približno istom periodu, a u saglasnosti sa novim vojno-političkim strategijama Vizantije da se pridobije lojalnost tamošnjeg stanovništva prema vizantijskom državnom, duhovnom i kulturnom protektoratu.

Vizantija je po prvi put u slovenskoj arhontiji sv. Metodija u Makedoniji politički aktivirala autoritet slovenskog faktora, sa ciljem pridobijanja vojne lojalnosti naroda i balansiranja civilizacijskog pretapanja u hrišćanstvo makedonskih Slovena i drevne domicilne makedonske populacije. U tom cilju sv. Metodije je izradio VOEN SUDEBNIK poznat i kao *Zakon za suđenje ljudima*, književno-pravni akt napisan na tadašnjem slovenomakedonskom jeziku – ali sa vizantijskogrčkim pismom (jer još uvijek nije postojalo slovensko pismo). Oslanjajući se na određene legendarne izvore neki istraživači čak tvrde da su 855. godine Sveta braća sačinila prvu slovensku azbuku, tokom tzv. „Bregalničke misije“. Ali temeljnija istraživanja su već dokazala da je prvo zvanično slovensko pismo bila glagoljica, koju je 863. ustrojio sv. Konstantin-Ćirilo prema glasovnom sistemu jezika makedonskih Slovena iz okoline Soluna za potrebe predstojeće Moravske prosvjetiteljske misije. U svakom slučaju, može se samo pretpostaviti da su u slovenskoj arhontiji sv. Metodija načinjeni prvi pokušaji da se primijeni jedna „neustrojena slovenska azbuka“ na osnovi vizantijskogrčke (pa djelimično i rimolatinske) ortografije. Zbog propasti tog oblasnog knjaževstva ovakav eventualni pokušaj ostaje kao prvi nerealizovani oblik staroslovenske ćirilice, koja je dovršena i pravno ozvaničena kasnije u Bugarskoj na Preslavskom saboru, 893. godine.

U približno istom periodu su i u Petrovoj slovenskoj arhontiji, Duklji, benediktinci aktivirali slovenski faktor prilikom definitivnog hristijanizovanja dukljanskih Slovena i domicilnog ilirskorimskog stanovništva. Naime, podstaknuti crkvenopolitičkom strategijom pape u Rimu, benediktinci su poštovali pisano pravilo njihovog monaškog reda da izučavaju jezik domaćeg stanovništva. Pri tome su u misionarskom djelovanju posredno koristili i dukljanski slovenski govor, bez obzira na to što su u dukljanskim duhovnim i književnim centrima primat

imali rimolatinski jezik i pismo. Ovakav proces je dobijao dodatnu važnost i ulogu ako uzmemo u obzir prisustvo dukljanskog domicilnog monaštva pri redu benediktinaca. Ne isključuje se mogućnost da su izvjesni sastavi pisani i na dukljanskoslovenskom jeziku, ali zbog odsustva ustrojenog slovenskog pisma vjerovatno se pisanje odvijalo oficijelnim, rimolatinskim. Kao rezultat ovako uspostavljene bilingvalne tradicije moguće je da su neki originalni dukljanski ljetopisni sastavi najprije napisani na slovenskom jeziku, a da su kasnije prevedeni na rimolatinski jezik.

Definitivna afirmacija slovenske bogoslužbe, književnosti i pismenosti, realizovana je prilikom tzv. Moravske misije predvođene svetim Ćirilom i Metodijem između 863. i 885. godine. Njihovo emisarstvo je imalo vojno-političke, crkvene i kulturno-prosvjetiteljske zadatke – najprije od 867. godine u interesu vizantijskog istočnopravoslavnog Konstantinopolja, a kasnije između 868/869. i 885. godine pod protektoratom rimskog pape radi ekumenskog balansiranja crkvenopolitičkih interesa između istočne i zapadne crkve. Početna političko-misionarska pozicija ove epohalne civilizacijske akcije daje joj čisto vizantijsko-moravsku participaciju međusobnih vojnopoli-tičkih interesa. Ali duhovna i kulturno-prosvjetiteljska situiranost je Misiju učinila prvenstveno slovenskom, sa jasnom makedonsko-moravskom sveslovenskom akomodacijom. U biti, složene pripreme za sveslovensku prosvjetiteljsku aktivnost vršene su u Makedoniji, gdje je i standardizovan bogoslužbeni i književni slovenski jezik na osnovi makedonskih govora iz okoline Soluna, prema čijem glasovnom sistemu je ustrojeno prvo slovensko pismo – glagoljica, obavljani prvi slovenski prevodi neophodnih bogoslužbenih i propovjedno-naučnih hrišćanskih knjiga, pripremljeni njihovi učenici da bi najprije pomogli pri otpočinjanju Misije, dok se ne obezbijede sljedbenici iz reda zapadnoslovenskih naroda, itd.

Sa druge strane, tadašnja Dukljanska slovenska arhontija je bila na periferiji procesa pojave i utemeljenja sveslovenske bogoslužbe, književnosti i pismenosti. Takva pozicija Duklje proizlazi iz njenog duhovnog i kulturnog statusa da je pod jurisdikcijom pape u Rimu, a pokrenuta Moravska misija je najprije imala istočnopравoslavni crkvenopolitički karakter sa ciljem neutralisanja uticaja rimopapskog sveštenstva u zapadnoslovenskim knjaževinama. U paleoslavistici još uvijek nije tačno utvrđeno kada su u knjaževini Duklji počele da se javljaju zvanične slovenske prosvjetiteljske ideje. Neki istraživači su skloni da prihvate da standardizovani bogoslužbeni i književni staroslovenski jezik i pismo u Duklju prodiere kasnije, u X vijeku. Ali, posredni kulturno-legendarni izvori dopuštaju da se pretpostavi kako su dukljanski Sloveni imali kontakte sa sveslovenskim prosvjetiteljskim idejama još u periodu odvijanja ćirilometodijevske sveslovenske misije. Naime, otkako su 867. sa društvene scene Vizantije sišli glavni politički protagonisti moravske misije, imperator Mihailo III, ćesar Varda i patrijarh Fotije, nastupili su ozbiljni razlozi da se misionari, Sveta braća, vrata u Vizantiju. Time je završena prva provizantijska faza odvijanja Moravske misije. Njihov povratak preko Venecije ne isključuje vjerovatnoću da su još tokom 867. godine uspostavljeni prvi kontakti sa slovenskom pismošću i glagoljicom učenika, po rodu Slovenaca, Hrvata, Bosanaca i Dukljana (Crnogoraca). Vjerovatnije da je javljanje staroslovenskog bogoslužbenog i književnog jezika i slovenske glagoljice dobilo plodno tlo i u Duklji nakon što je papa Adrijan II primio u Rimu svete Ćirila i Metodija, kada je blagoslovio bogoslužbene knjige prevedene na slovenski jezik. Papin crkvenopolitički gest da se bogoslužbi i na slovenskom jeziku počeo je da se koristi u prilog potvrde suvereniteta apostolske liturgijske tradicije među slovenskim hrišćanima, razumije se i među Slovenima u Duklji. Tu je još jedan istorijski događaj koji

bi indirektno mogao da utiče na javljanje slovenskog prosvjetiteljstva u srednjovjekovnoj Duklji. Otkako se nakon smrti sv. Ćirila u Rimu 869. godine sv. Metodije vratio u Moravsku da nastavi slovensku misionarsku aktivnost, crkvene okolnosti naložile su da ga papa rukopoloži za arhiepiskopa moravsko-panonske dijeceze sa ranijim Zapadnim Ilirikom. Kultno-legendarni izvori tvrde da je prilikom organizacije dijeceze Metodijeve slovenske arhiepiskopije njegov najdosljedniji učenik sv. Kliment bio postavljen na čelo episkopije u čijem sastavu su bili Zapadni Ilirik sa Makedonijom kao centralnom oblašću. Istorijska potvrda ovog događaja dala bi putokaz srednjovjekovnim makedonsko-crnogorskim duhovnim i kulturnim vezama.*

Nakom smrti sv. Metodija i progonstva učenika Ćirila i Metodija 885. godine, izvorne ideje za širenje slovenske civilizacijske svijesti ugasle Moravske misije dosljedno su produžile da se realizuju na njihovom misionarskom izvoristu – Makedoniji. Da nije zaživjela Ohridska duhovna i književna škola sa izvornim ćirilometodijejskim idejama od strane njihovih najdosljednijih učenika i sljedbenika sv. Klimenta, sv. Nauma i Konstantina Prezvitara, tada bi sama misija i djelo sveslovenskih prosvjetitelja ostali zatamnjeni u istorijskom zaboravu i čekale bi se nove duhovne i kulturnoistorijske prilike za njihovu civilizacijsku afirmaciju i potvrdu. Poslije prethodnih iskustava Vizantije i pape u Rimu da se podrži slovenski faktor kao funkcionalna politička i crkvena doktrina od 886. do 893. godine, i bugarski vladari Boris i Simeon koji su vladali i Makedonijom blagonaklono su dočekali Ćirilove i Metodijeve učenike da bi pomogli da se i u njihovoj državi ozvaniči

* U srednjovjekovnom periodu makedonsko-crnogorske književne veze aktivno su se odvijale preko duhovne i kulturne trase Via Egnatia, koja se kretala od Italije ka Makedoniji – preko Jonskog mora, izlazila na Balkan kod Drača, pa preko Elbasana i Ohrida dolazila do Soluna.

slovenski jezik u bogoslužbi i književnosti. Unutrašnji i vanjski crkveni i politički interesi pomenutih bugarskih vladara su nalagali izvjesnu distancu od ćirilometodijevskih izvornih ideja slovenskog prosvjetiteljstva, pri čemu su nakon sedam godina 893. na Preslavskom saboru donijete odluke za ustrojstvo novog slovenskog pisma – ćirilice, koja će biti bliža vizantijskogričkom ustavnom pismu. Ovaj i, drugi teološki i strukturni ustupci natjerali su pomenute učenike Solunske braće da se povuku u eparhiju sv. Klimenta u Makedoniju, formiraju Ohridsku duhovnu i književnu školu, nasuprot Preslavskom centru. Produžavaju sa primjenom izvornih ideja Moravske misije i glagoljicom u pisanoj praksi. Sa tim je na istorijsku scenu nastupio proces odvajanja srednjovjekovne bugarske i makedonske duhovne i kulturne tradicije, razvijajući nadalje posebne kulturnoistorijske identitete – bugarski nasuprot makedonskom. Dalja afirmacija Ohridske duhovne i književne škole učinila je da Preslavski duhovni i književni centar nakon izvjesnog perioda iščezne sa duhovne i kulturne scene Balkana kao rezultat vazalnog vojno-političkog odnosa Bugarske prema Vizantiji i njenog skorašnjeg gašenja kao države. Prestižni status Ohridske duhovne i književne škole postao je aktuelniji njenim neutralnim crkvenim odnosom, balansirajući crkvenopolitička i teološka raznoglasja između Konstantinopolja i Rima. Sačuvana izvorna ćirilometodijevska tradicija u Makedoniji je stekla kapacitet za širenje slovenske bogoslužbe, književnosti i pismenosti na druge slovenske sredine – u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni, Hrvatskoj, pa sve do Ukrajine i Rusije.

Neraskidiva ekumenska duhovna i kulturna veza Svetoklimentovske ohridske književne škole sa istočnopravoslavnim i apostolskim rimolatskim duhovnim i književnim iskustvima doprinejela je da srednjovjekovna Duklja paralelno sa Rimom uspostavlja veze i sa procesima u Makedoniji. Najprije je to rađeno posredno, preko korišćenja ohridskog

rukopisnog književnog nasljeđa kao slovenskog predloška za prepisivanje biblijskih, liturgijskih i drugih propovjedno-poučnih knjiga pisanih glagoljicom. Srednjovjekovna Duklja počinje da se uključuje u civilizacijski tok slovenske duhovne i kulturne simbioze preko doprinosa Ohridske književne škole i šireg uticaja u slovenskom svijetu kroz reafirmaciju izvornog ćirilometodijevskog slovenskog prosvjetiteljstva. Ove okolnosti nastupile su kao istorijski slijed procesa djelovanja svetih Ćirila i Metodija koje nije ispunilo crkveno-politička i kulturna očekivanja vizantijskog Konstantinopolja i pape u Rimu. Slava i sjećanje na slovenske prosvjetitelje su počeli da se talože u duhovnoj i kulturnoj memoriji dukljanskih Slovena posredno preko Svetoklimentove ohridske škole, iako se kontinuirano još jedan duži period poštovao rimokatolički liturgijski obrazac i rimolatinški tekstološki klišeji u književnosti. Zato nije slučajno što u poglavljima, VIII i IX bilingvalnog slovensko-latinskog ljetopisa *Kraljevstvo Slovena* (prevedenog na latinski u XII vijeku sa ranijeg originalnog slovenskog obrasca) autor opisuje događaje hrišćanskog pokrštavanja Slovena od strane sv. Konstantina-Ćirila. Smatra se da su ovi događaji opisani prema izvornom slovenskom tekstu *Žitija sv. Ćirila iz tzv. Panonskih legendi*, koje je kasnije nestalo i dobilo sadržinsku redakciju u sačuvanim prepisima. Otvorena trasa makedonsko-crnogorskih duhovnih i književnih veza između ohridskog i dukljanskog centra u periodu s kraja IX i u X vijeku u srednjovjekovnoj Duklji zaokružila je proces ilirskorimske i (južno)slovenske etnojezičke simbioze, koja je paralelno funkcionisala kao dukljanskoslovenski jezik naspram rimolatinskog, a u manjoj mjeri i vizantijskogričke jezičke koegzistencije. Slovenski tekstovi pisani su glagoljicom, što je bila praksa u Ohridskoj duhovnoj i književnoj školi. Uspostavljanje ovakve slovenske ortografske prakse bilo je podstaknuto i zbog tradicionalno istorijskih preduslova, odnosno radi zvaničnog prihvatanja

glagoljice kao slovenskog pisma od strane pape u Rimu još tokom boravka svetih Ćirila i Metodija, 868. i 869. godine.

Makedonsko-crnogorske duhovne i književne veze stekle su cjelovit kapacitet međusobnih uticaja i dopunjavanja krajem X i početkom XI vijeka, u periodima vladanja makedonskog cara Samuila (976–1014) i dukljanskog kneza Vladimira (989–1016), konkretno u razdoblju između 997. i 1016. godine. Političko i vojno aktiviranje Samuilovog makedonsko-slovenskog vladarstva odigralo je značajnu ulogu u budućim promjenama u razvoju geopolitičkih, duhovnih i uopšte budućih civilizacijskih prilika na Balkanu, ali i šire u Evropi – bez kojih bi današnji svijet vjerovatno bio mnogo drugačiji. Prvenstveno je važno istaći da, tokom nešto više od četvordecenijskog postojanja Samuilove države, istorijski trijumfuje proces afirmacije slovenske civilizacijske svijesti, pri čemu na društvenu scenu prostora Makedonije, ali i sredina koje je osvojio (a prije svega u Duklji), u dominantnu poziciju dolazi slovenstvo kao kolektivni identitet. Svojim osvajanjima obezbijedio je da se njegovo makedonsko vladarstvo uzdigne u veliko međunarodno balkansko carstvo, koje će se distancirati od vizantijskog konglomerata različitih kultura, veza i uticaja. Prilikom uspješnih pohoda na sjever Balkana njegove namjere nijesu bile osvajanje i vladanje drugim narodima i zemljama. Počeo je da izgrađuje duhovna i kulturna iskustva zajedno sa onima na osvojenim prostorima Duklje i, na zapadu ka Dalmaciji, sve do Zadra. Ubrzo nakon zarobljavanja kneza Vladimira od strane cara Samuila prvobitna vojna surovost prilikom opsade Duklje, 998. godine prerasla je u otvorene interkulture makedonsko-crnogorske odnose. Pobožni i miroljubivi dukljanski vladar zamijenio je robiju političkom lojalnošću makedonskom caru, dajući tako doprinos jasnijem uzajamnom duhovnom i kulturnom prožimanju na Balkanu. Bili bi kao istraživači naivni ukoliko bi ovakav razvoj makedonsko-crnogorskih veza

tumačili romantičarski kao odraz uzajamne dobre volje i uznapređovalog prijateljstva između dva slovenska vladara. Ne treba dovoditi u sumnju da je u pitanju bila realizacija Samuilovog i papskog političkog, vojnog i crkvenog interesa da se oslabi uticaj vizantijskog Konstantinopolja na sjeverni dio Balkana. Uostalom, i makedonski vojni pohod 997–998. godine ka ovim balkanskim prostorima imao je strateški cilj da raskine vizantijski savez sa hrvatskim vladarima, a postignuti vojni uspjesi obezbijedili su caru Samuilu uspostavljanje bliskih kontakata sa papom Grigorijem V (996–999), od kojeg je i dobio carsku krunu, 997. godine sa blagoslovom da se samokruniše za cara sa blagoslovom ohridskog patrijarha Filipa. Papa je izazvao ovim činom crkveni i politički sukob sa Vizantijom, jer je ona makedonsku teritoriju sa nekadašnjim sklavinijama smatrala svojom teritorijom, zbog čega je i ratovala sa Samuilom. Istim crkvenopolitičkim kapacitetom nastavljena je podrška caru Samuilu od budućeg pape Silvestra II (999–1003), kada nastupaju mirnodopski odnosi njegovog slovenskog carstva sa Dukljom. Na ovaj način uzdignuto Samuilovo carstvo već je uspostavilo i politički legitimitet, a da bi na svakom planu moglo prkositi vizantijskoj hegemoniji koristilo je ranije uspostavljenu državnu samostalnost, duhovnu i kulturnu tradiciju Duklje. Ovim je cilj makedonskog vladara postao realniji i dobio širi kulturnoistorijski predznak.

Samuilovo osvajanje Duklje, 998. godine, prekinulo je politički kontinuitet njenog samosvojnog državnog integriteta, ali su indirektno otvoreni procesi tamošnje afirmacije slovenske civilizacije i kulture kao dukljansko-zetsko-crnogorskog kolektiviteta. To je u velikoj mjeri sprovedeno uticajem Ohridske duhovne i književne škole. U Duklji su ubrzano počeli da se formiraju skriptorski i književni centri, gdje su prepisivani biblijski i bogoslužbeno-liturgijski tekstovi iz rukopisnih predložaka nastalih u Ohridskoj književnoj školi. U tom

kontekstu treba navesti primjer sa *Marijanskim četvorjevanđeljem* s kraja X i početka XI vijeka, koje je pisano oblom glagoljicom ohridskog tipa i makedonskom redakcijom staroslovenskog jezika. Ovaj pisani spomenik ili drugi njemu sličan svojom tekstološkom strukturom, poslužio je kao predložak za pisanje dukljanskog novozavjetnog rukopisa sa punim tekstom četiri jevanđelja*. Time su i motivisane jednostrane pretpostavke nekih srpskih ili crnogorskih israživača da su *Marijansko četvorjevanđelje* i *Grškovićevo* apostol iz XII vijeka (sa tipom glagoljskog pisma na prelasku od ohridske oble ka hrvatskoj uglastoj ortografiji) bili pisani na teritoriji Duklje, odnosno Zete.

Makedonsko-crnogorske duhovne književne veze iz perioda cara Samuila i kneza Vladimira neposredno su omogućile da Duklja postane uticajni posrednik književnosti na staroslovenskom glagoljskom i ćirilicnom pismu Ohridske književne škole u srednjovjekovnom Humu, Bosni, pa čak i Hrvatskoj. U istom periodu je aktiviran i proces prodora ćirilice u makedonsku pisanu tradiciju, a nakon povratka vizantijskog protektorata 1018. godine, glagoljica je počela da ustupa mjesto drugom slovenskom pismu. Preko makedonskog književnog i pisanog uticaja na Duklju od toga perioda dva slovenska pisma – glagoljica i ćirilica počinju da dobijaju veći prostor u crnogorskim skriptorijumima i književnim centrima.

* Kao ilustraciju navodimo primjer s kraja XIX vijeka, kada nakon prethodnog odobrenja pape Lava XIII barski nadbiskup Šimun Milinović (Hrvat po rodu) 1893. godine u Rimu štampa novo izdanje *Misala* na slovenskom jeziku glagoljicom, jer je i sam papa ćirilicu smatrao nesvojstvenim katoličkim vjernicima. Interesantan je podatak da je hrvatski filolog Dragutin Antun Parčić obavio redakciju za štampu Rimskog (odnosno Barskog) misala prema sačuvanim fragmentima ohridskih rukopisa Asemanovog i Marijanskog jevanđelja, koji se približno datiraju u period Samuilovog vladanja.

Istovremeno je iz Makedonije preko Duklje rasprostranjivan bogumilsko-dualistički pokret i učenje ka sjeveru Balkana i zapadnoevropskim sredinama. U suštini, bogumilstvo se pojavilo na makedonskom prostoru neposredno nakon smrti svetih Klimenta i Nauma Ohridskih u prvim decenijama X vijeka, kao alternativno tumačenje hrišćanskog učenja. Bogumilsko učenje je promovisalo idejne tendencije na osnovi kritičkog odnosa prema zatvorenom sistemu strogo uspostavljenih dogmatskih formi u hrišćanstvu, ali i prema zloupotrebi samovoljne autokratske hijerarhije u odnosu između crkvenih dostojanstvenika i sveštenstva. Uticaj bogumilstva se prilagođavao novim razvojnim potrebama vremena i sredina, pri čemu je bilo neizbježno neke segmente toga učenja približiti matrici hrišćanskog učenja. Svakako da je to podrazumijevalo posredan uticaj bogumilske književnosti iz Makedonije na srednjovjekovnu dukljansku književnu tradiciju.

Već uspostavljene slovenske jezičke pisane i književne tradicije između X i XI vijeka počele su da prihvataju posebna iskustva različitih centara, pri čemu se više nije mogao garantovati opstanak izvorne osnove staroslovenskog bogoslužbenog i književnog jezika, standardizovanog još sredinom IX vijeka od sv. Ćirila Filozofa na osnovi makedonskih slovenskih govora iz okoline Soluna. Upravo uspostavljene uzajamne književne, jezičke i pisane veze među južnoslovenskim sredinama i Rusije počele su da vrše izvjesno balansiranje osnovnog jezičkog sloja staroslovenskog jezika. To je nužno izazvalo pojavu svojevrstnih diferencijacija u osnovi staroslovenskog bogoslužbenog i književnog jezika, pri čemu je u svakoj posebnoj slovenskoj sredini postepeno dolazilo do javljanja narodnih govornih osobenosti. Tačnije, radi se o začetku *redakcijskog perioda* istorijskog razvoja staroslovenskog književnog jezika. Uspostavljene makedonsko-crnogorske duhovne i književne veze nijesu ostale imune na

ovakve procese, pri čemu u rukopisnim pisanim spomenicima iz perioda vladarske koegzistencije cara Samuila i vazalske pozicije kneza Vladimira, počinje diferencijacija prepoznatljivih slovenomakedonskih i slovenodukljanskih dijalekatskih jezičkih odlika, koje su u paleoslavistici nazvane *makedonska i zetsko-humska jezička redakcija* u odnosu na druge slovenske pisane tradicije: bugarsku, srpsku, rusku, bosansku ili hrvatsku jezičku redakciju.

Glavne karakteristike koje izdvajaju makedonsku i zetsko-humsku jezičku redakciju u odnosu na druge, odražavaju se pretežno na fonetskom, morfološkom pa čak i leksičkom nivou. U makedonskoj jezičkoj redakciji do izražaja je došlo miješanje nazala kada se pišu iza izdvojenih konsonanata, vokalizacije dva jera (tamni vokali) u jakoj opoziciji – velikoj u O i maloj u E, pojava nove grafeme S (dz) (makedonskom ćirilicom S (dz), prim. prev.), denazalizacija nazalnih jusova prema karakteristikama glasovnog sistema u makedonskim slovenskim dijalekatskim govorima, i sl. Ove jezičke karakteristike zabilježene su u književnim spomenicima pisanim u krugu Ohridske književne škole. Ali, nakon izvjesnog vremena, u sjeveroistočnoj Makedoniji se izdiferencirao drugi pravopisno razvojni smjer u okviru još jedne srednjovjekovne makedonske književne škole, poznate kao Kratovska ili Kratovsko-lesnovska. Posebno do izražaja dolaze diferencijacije na ortografskom planu, pri čemu se među sačuvanim makedonskim rukopisnim nasljeđem iz XII vijeka izdvajaju bliske karakteristike ohridskog i kratovskog pravopisnog sistema. U zetsko-humskoj jezičkoj redakciji došao je do izraza dukljansko/zetski način izgovora i pisanja staroslovenskog jezika, glasovno i lingvistički strukturno prilagođenog makedonskim predlošcima Ohridske književne škole iz kojih su prepisivane bogoslužbene knjige u tamošnjim skriptorijumima. S obzirom da se Hum kao oblast nalazio u sastavu Duklje

(odnosno Zete), crnogorska slovenojezička redakcija apsorbirala je i neke specifične crte humskih slovenskih govora. Naime, lingvisti paleoslavisti izdvajaju četiri osnovne karakteristične crte u tekstovima pisanim zetsko-humskom (crnogorskom) redakcijom staroslovenskog jezika: jest, jat, đerv i zelo. U bilo kojem sačuvanom pisanom spomeniku identifikuje se prisustvo ova četiri ortografska znaka, što se koristi kao dokaz da je tekst pisan slovenodukljanskom (zetsko-humskom) redakcijom. Ovakva jezička situacija, koja je rezultat književnih i pisanih strujanja između Makedonije i Duklje, trajala je negdje do kraja XII i početkom XIII vijeka kada slovenska pismenost trpi međusobne uticaje i nastaju nove okolnosti za uticaj Ohridske književne škole prema Raškoj i Zeti.* Već krajem XIII vijeka u politički prestrukturiranoj i obnovljenoj Vizantiji nametnula se potreba za novim reformskim zahvatima. Prije svega, nastupila je liturgijska reforma kada je Studitski tipik promijenjen Jerusalimskim. To je u makedonskoj i zetskoj duhovnoj i književnoj sredini (kao i u drugim južnoslovenskim književnostima) podrazumijevalo aktiviranje procesa „popravljanja knjiga“. Novi prevodi književnog žanrovskog ansambla sa vizantijskog na staroslovenski jezik, njegovo tekstološko preredaktiranje, strukturno dograđivanje,

* Dukljansko knjaževstvo se kao sinonim srijeće i pod nazivom Zeta još kod Kakaumena 1042. godine, kada je nakon propasti Samuilovog makedonskog carstva uspjelo da porazi Vizantiju i da osvoji i vazalski potčini Rašku, Zahumlje, Bosnu i sjeverne djelove Albanije (pa čak i djelove Makedonije u okolini Debra), a 1077. godine da proglasi kraljevstvo na čelu sa prvim dukljanskim kraljem Mihailom Vojislavljevićem (priznatog od Vizantije i pape u Rimu). Naziv Zeta se za srednjovjekovnu Duklju postepeno učvrstio nakon 1189. godine osvajanjem kraljevstva od strane srednjovjekovne srpske države Nemanjića. Novi amalgam nastao miješanjem crnogorsko-srpskih veza tokom srpskog protektorata, politički i kulturno je isforsirao i etnonim Zečani, prema geonimu Zeta.

preantologizaciju, idejno akomodiranje, reformisanje pravopisnih sistema za njihovu precizniju reglementaciju, stilsko usavršavanje preko stila „pletenie sloves“, itd. Tadašnja srednjovjekovna srpska država je dominantno vojno-političkim i crkvenim usponom nametnula uticaj na književne i jezičko-pravopisne procese najprije u Zeti, a nakon izvjesnog perioda i u Makedoniji. Ipak, ovakav srpski uticaj na dvije južnoslovenske književnosti nije poremetio osnove makedonske i zetsko-humske jezičke redakcije, već je do promjena došlo u izrazu u primjeni novog reformisanog pravopisnog raškog ili resavskog sistema. Otuda su sasvim pogrešna tumačenja istraživača da je rukopisno književno nasljeđe nastalo u Makedoniji ili u Crnoj Gori pisano bez jusova raški ili resavski pravopisni sistem i da ih treba svrstavati u tekstove pisane srpskom jezičkom redakcijom. Naprotiv, temeljnija analiza tekstova pisanih u Makedoniji i Crnoj Gori pokazuje da se u njima identifikuju primjese makedonskih i crnogorskih jezičkih odlika, pri čemu ističemo i potrebu terminološke uloge odrednica makedonska ili zetsko-humska pravopisno-reformisana bez jusova jezička redakcija, koja je pretrpjela izmjene u odnosu na prethodna pisana iskustva samo određenog grafemskog i rjeđe fonetskog nivoa. Jednostavno, promjena pravopisnog sistema u svakom slučaju nije značila i promjenu makedonske ili zetsko-humske jezičke redakcije u srpsku.

Glavni predmet našeg istraživanja nas vraća nazad na makedonsko-crnogorske duhovne i književne veze nakon nestajanja Samuilovog slovenskog vladarstva, 1018. godine kada je u dvije južnoslovenske sredine direktno ili indirektno vraćen vizantijski vojno-politički, državni, duhovni, ali i kulturni protektorat. Naime, nakon smrti Samuila, 1014. godine tokom vladavine njegovih nasljednika Gavrila Radomira (1014–1015) i Jovana Vladislava (1015–1018), a posebno nakon ponovnog uspostavljanja vizantijskog protektorata u

Makedoniji, makedonsko-crnogorske veze i uticaji postepeno raskidaju čvrsto uspostavljen interkulturni odnos. Međutim, nasljeđe prethodnog uzajamnog civilizacijskog toka ostalo je osnova za građenje budućih međusobnih duhovnih i književnih preplitanja. Jovan Vladislav u agoniji vojnih i vladarskih poraza naručuje ubistvo kneza Vladimira prilikom njegovog povratka iz Krajine u Makedoniju. Istorijska uloga dukljanskog vladara je doprinijela da se uspostavi njegov bogougodni čin svetitelja, čiji se kult javio upravo u Makedoniji i Duklji i rasprostranio se široko po južnim, pravoslavnim sredinama u Albaniji, kao i na drugim balkanskim prostorima koji su imali uspostavljen duhovnu tradiciju sa Ohridskom arhiepiskopijom. Svetiteljski spomen i slava kneza Vladimira ubilježeni su u pravoslavnom crkvenom kalendaru na dan njegove pogibije, 22. maja po starom, odnosno 4. juna po novom računanju vremena. Bogougodni čin svetitelja je stekao odmah nakon pogibije i prenosa svetih moštiju u manastir Sv. Bogorodice u Krajini, od strane njegove supruge, knjeginje Kosare (Makedonke po rodu, ćerke cara Samuila zamonašene kao Teodora nakon smrti njenog supruga).

Sv. Vladimir se poštuje među hrišćanima kao blaženi mučenik, mirotočivi čudotvorac i prvi svetitelj Duklje. U makedonskoj duhovnoj sredini je zadržan u sjećanju sve do savremenog doba kao svetiteljski patron i zaštitnik crkava i manastira, lojalni podržavalac Samuilovog carstva i kao pokretač razmjene kulturnih iskustava između dva prijateljska hrišćanska naroda (makedonskog i crnogorskog). Ovakav se odnos ilustruje preko signaturnih atribucija uz njegove oslikane portrete u makedonskim crkvama i manastirima gdje se imenuje kao Vladimir Ohridski, a često ga pridodaju i grupnoj slikarskoj predstavi Sedmočislencima – sv. Ćirilu i Metodiju i njihovim učenicima.

Kult sv. Vladimira izrastao je kroz sve forme uspostavljanja i širenja: religiozno-duhovnu, književnu, freskoslikarsku i

ikonopisnu, muzičku, književnu i narodnu tradiciju. Tradicionalno srednjovjekovno književno stvaralaštvo, zajedno sa narodnim predanjima, legendama, vjerovanjima ili praznovanjima, posredno je izvršilo nadgradnju i proširivanje tvoračkog diskursa makedonske i crnogorske književne tradicije. U dvijema književnim i bogoslužbenim sredinama aktuelizovana su srastanja prepisanih ili štampanih hagiografskih i himnografskih (službi, kanona i drugih pjesmopojanja) originalnih djela, kao i pohvalnih slova i molitvoslovlja. Čitavo kultno stvaralaštvo u bogoslužbenoj ili književnoj i umjetničkoj realizaciji širilo se ka drugim balkanskim sredinama i sve do centralne i zapadne Evrope preko duhovne jurisdikcije Ohridske arhiepiskopije ili Zetske nadbiskupije, odnosno episkopije. Jednostavno, legendarno-folklorna, književna ili freskoslikarska tematska obrada istorijskih i kulturnolegendarnih profila dviju crnogorsko-makedonskih istorijskih figura, kneza Vladimira i knjeginje Kosare doprinijele su da se u posljednjih deset vjekova postupno afirmiše njihovo mjesto i značenje u makedonskoj i crnogorskoj duhovnoj i kulturnoj tradiciji, kao i da se regeneriše kultni odraz savremenim interkulturnim dopunjavanjima između dva naroda. Upravo se kroz održavanje istorijskog i kulturnog sjećanja na ove dvije istorijske ličnosti Crne Gore i Makedonije direktno osvjetljava njihova nacionalna istorijska slika od prikriivanja ili prisvajanja ovih autentično makedonskih i crnogorskih kulturnoistorijskih tradicija i identiteta.

Kulturna reminiscencija ličnosti kneza Vladimira i knjeginje Kosare (monahinje Teodore) najupečatljivije je potkrijepljena legendarnom pričom u popularnom djelu *Život kneza Vladimira* koje u suštini predstavlja beletrizirano *Žitije sv. Vladimira*, a u kasnijim tumačenjima stiče žanrovski status hronike ili rodoslova. Duhovne i narodne impresije ovog originalnog književnog djela proizvode ga u *Legendu o Vladimiru i Kosari*, a savremena umjetnička tumačenja inspirativno ga vide kao

roman ili povijest. Suštinski, riječ je o hagiografskoj stvaralačkoj realizaciji koja reemituje historijsko trajanje ljubavi i tragične sudbine Dukljanina Vladimira i Makedonke Kosare, napisane na osnovi izvornih narodnih pjesama i priča iz dvije južnoslovenske sredine koje nijesu sačuvane. Pretpostavlja se da je originalno književno djelo nastalo u periodu između, 1075. i 1089. godine kada je u Makedoniji još uvijek živo sjećanje na Samuilovo slovensko carstvo i kada je Vizantija konačno uspjela da „ukroti“ narod pod svojim jarmom nakon ustanaka Petra Deljanina 1040/41. i Đorđa Vojteha 1072/73. godine, ili kada se srednjovjekovna nominalna vizantijska arhontija Duklja već uzdigla u kraljevstvo 1077. godine na čelu sa prvim dukljanskim kraljem Mihailom Vojislavljevićem. Ukoliko historijski izvori potvrde osnovu za stavljanje dukljanske crkve pod jurisdikciju Dračke arhiepiskopije između 1077. i 1089. godine, tada bi se moglo pretpostaviti da je *Legenda o Vladimiru i Kosari* nastala upravo kao kulturna inicijativa njenih velikodostojanstvenika da duhovno mobilišu dukljansku pastvu kao svoje poklonike. Svakako da ne smijemo zapostaviti i duhovnu ulogu Ohridske arhiepiskopije u jednoj takvoj stvaralačkoj i kulturnoj inicijativi, koja posredno preko Dračke crkvene hijerarhije teži da obnovi sjećanja o zajedničkom hrišćanskom makedonsko-dukljanskom suživotu iz prošlosti.

Nažalost, ovaj kulturni i beletrizirani sastav nije sačuvan kao protograf ili u prepisu na, za to vrijeme, savremeni slovenski tekst. Njegova sadržina je sačuvana fragmentarno kao XXXVI glava *Ljetopisa popa Dukljanina*, kada ju je sredinom XII vijeka u Baru preveo anonimni sastavljač sa glagoljskog slovenskog predloška na latinski jezik. Kasnije je *Legenda o Vladimiru i Kosari* postala kulturni tekst iz kojeg su proizašle nove tekstološke varijante velikog i kratkog žitija sv. Vladimira, kao i njegovog grčkog žitija ohridskog Kozme Kitijskog – poznato kao *Elbasanska legenda*. Kasnije je makedonski svetogorski

duhovnik Kalistrat Zografski izvršio kompilatorsku redakciju toga žitija. Popularnost ove svojevrzne ljubavne i tragične srednjovjekovne povijesti doprinijela je da dobije motivski izraz u savremenim balkanskim književnostima i umjetnosti: poeziji, prozi, drami, operi, i sl.

Makedonsko-crnogorske književne veze aktivno se nastavljaju tokom XII vijeka, ali i kasnije kada su Dukljsko kraljevstvo i veći dio makedonskih prostora potpali pod srpsku vlast (Duklja od 1189. godine, a Makedonija vijek kasnije od 80-tih godina XIII vijeka), preko prosvjetiteljskog perioda u ovim sredinama između XV i XVIII vijeka, pa sve do pojave preporoda u XIX vijeku.

Duhovni i književni procesi koji su se odvijali na prostorima Makedonije i Duklje za vrijeme srpske osvajačke ekspanzije u XIII i XIV vijeku zahtijevaju složen i analitički pristup u tumačenju, pri čemu bi o tome trebalo sprovesti detaljna i obimna istraživanja. Konkretno za ovu istraživačku priliku potrebno je nakratko razjasniti duhovne i književne pozicije i stanje u svakoj od navedenih sredina. Naime, sve do kraja XII vijeka srednjovjekovna je Srbija (Raška) bila zavisna od duhovnih i kulturnih protektorata Vizantije, Bugarske, Makedonije i Duklje, pri čemu je bogoslužbene i druge knjige ćirilometodijevskog tipa uglavnom koristila iz već vizantizirane Ohridske arhiepiskopije – koja je duhovno bila pod jurisdikcijom istočnopravoslavnog Konstantinopolja. Nasuprot tome, u Duklji, Humu, Bosni ili u Hrvatskoj duhovni apostolski uticaj je bio pod protektoratom pape u Rimu. Otkako je Duklja pala pod Rašku (srpsku) vlast 1189. do 1360. godine, tamo postepeno dolazi do udaljavanja od rimokatolickog i apostolskog duhovnog i književnog procesa. Nastupa nametanje istočnopravoslavnog bogoslužbenog obreda, a sa tim započinje i naglašenije korišćenje književnih obrazaca ćirilometodijevskog tipa biblijskih, liturgijskih i drugih

propovjedno-poučnih tekstova. U tadašnjem crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom procesu aktiviran je takozvani zetski period razvoja, u kojem je primat stekao slovenski faktor potiskujući rimolatski. Na prostoru srednjovjekovne Duklje nastupilo je novo dominantno poistovjećivanje zemlje, duhovnih i kulturnih prilika sa atributom *zetski*, u smislu slovenske etnoidentifikacije i potiskivanje arhaičnog ilirsko-rimskog atributa *dukljanski*. Sa druge strane, na makedonskom prostoru pod vizantijskom ili kasnije srpskom vojnom dominacijom ne dolazi do izrazitog pomjeranja duhovnih i kulturnih tradicija, jer su se tamošnji procesi odvijali pod pokroviteljstvom Ohridske arhiepiskopije – koja je bila nezavisna čak i u odnosu na vaseljsku patrijaršiju u Konstantinopolju. Uspostavljena uloga Ohridskog duhovnog centra koji utiče na duhovne i kulturne procese širom Balkana i sve do Rusije, doprinijela je lakšem prelasku na nove srpsko-crnogorske književne relacije. Nova hijerarhija srpske nadmoći uspostavljene u Zeti (Crnoj Gori) samo je približila postojeće odnose sa ohridskom duhovnom i književnom tradicijom, ali u prvo vrijeme još uvijek trasom: Makedonija – Zeta – pa Srbija.

Potiskivanje rimolatske književne tradicije u Zeti počinje postupno da se sprovodi otkako se 1219. godine aktivirala srpska Žička arhiepiskopija predvođena Savom Nemanjićem, otcjepljujući nekanonski srpske eparhije pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije – radi čega je i anatemisan od ohridskog arhiepiskopa Homatijana. Tada su formirane i episkopije u Zeti pod srpskom duhovnom jurisdikcijom, pri čemu se zbog ovakvog crkvenopolitičkog čina prevlasti čak i danas dio crnogorskog književnog i pisanog nasljeđa pogrešno tretira kao srpsko. Čak i u novim okolnostima crnogorska pisana i književna tradicija nastavila je da se razvija kao samostalna naspram ostalih južnoslovenskih književnosti. Veze i uticaji postaju sve neposredniji i uzajamniji. Osnova ovakvog

interkulturalnog odnosa je ranije uspostavljena, o čemu svjedoči primjer sa najstarijim crnogorskim rukopisom, *Miroslavljevim jevanđeljem*, koji se datira između 1180. i 1185. godine, a danas se čuva u Beogradskom narodnom muzeju pod inv. br. 1538. Tekstološke, strukturne, jezičke, pravopisne i paleografske analize teksta pokazuju da ovaj najstariji sačuvani rukopis sa prostora Crne Gore odražava makedonsku, crnogorsku i srpsku tradiciju. Jasno se identifikuje njegova nesporna veza sa predloškom iz najstarijih makedonskih jevanđeljskih tekstova Ohridske književne škole, o čemu svjedoče sličnosti u tekstološkoj strukturi, primjesama makedonskih fonetskih osobenosti (kao što je vokalizacija jerova makedonskog tipa), arhaičnih paleografskih formi sa pismima sačuvanih makedonskih rukopisa iz XII vijeka, kao što su *Dobromirovo jevanđelje*, *Ohridski* ili *Slepčenski apostol*, i dr. Najveći dio *Miroslavljevog jevanđelja* do a-strane pretposljednjeg lista 179 pisao je glavni književnik Versameleon, zetski benediktinac, koji je vršio pismenu obuku pri javnoj dvorskoj kancelariji srpskog vladara Stefana Nemanje u Kotoru za pripremu budućih književnika da primjenjuju ćirilometodijevsku pismenost prema obrascima Ohridske književne škole. Preko ovog prepisa on je postavio i osnove zetsko-humske (crnogorske) jezičke redakcije i pravopisa staroslovenskog bogoslužbenog i književnog jezika. Jedan od njegovih učenika bio je i Grigorije, pisar humskog kneza Miroslava, koji je učestvovao u posljednjem dopisivanju *Miroslavljevog jevanđelja* od lista 179b do lista 180b. U maloj, po obimu, prepisivačkoj ulozi u tekstu ovaj književnik je doprinio javljanju srpske jezičke redakcije staroslovenskog jezika. To potvrđuje činjenica da u osnovi *Miroslavljevo jevanđelje* predstavlja crnogorski književni i pisani spomenik, sa posrednom makedonskom i srpskom književnom i jezičkom participacijom.

Slična situacija je i sa *Jevanđeljem kneza Vukana (Vukanovo jevanđelje)* s kraja XII i početka XIII vijeka. Vukan je bio

postavljen za namjesnika osvojene zetske zemlje od strane svojeg oca srpskog velikog župana Stefana Nemanje, ali već 1190. godine on se odmetnuo kao samostalan vladar, priklanjajući se ranijoj tradiciji samostalnog Dukljanskog kraljevstva. Neki od istraživača negiraju autentično svjedočanstvo u zapisu da je jevanđelje bilo posvećeno Vukanu, pri čemu tvrde da je rukopis nastao u periodu vladavine njegovog brata Stefana, između 1196. i 1202. godine (prije nego što je postao vladar Raške i bio krunisan od pape). U svakom slučaju, i ovaj pisani spomenik odražava neposredne uticaje arhaičnih formi jevanđeljskih tekstova Ohridske književne škole, a isti se povezuje i sa svetogorskom književnom tradicijom (čuvan u svetogorskoj Karejskoj ćeliji, odakle je bio odnesen na čuvanje u Nacionalnu biblioteku u Sankt-Peterburgu).

Makedonsko-crnogorske književne veze nastavljene su u dva pravca, što ilustruju sačuvani prepisi *antologijskog Zbornika popa Dragolja* iz treće četvrtine XIII vijeka i *Zetskog zakonopravila (Ilovička krmčija)* iz 1262. godine. Čak su i u drugoj polovini XIII vijeka makedonski rukopisni predlošci još uvijek služili kao osnova za pisanje žanrovski raznorodnih knjiga u zetskim skriptorijima. Takav je primjer i sa pomenutim *Zbornikom popa Dragolja*, u čijem se tekstu identifikuju konkretne arhaične paleografske, pravopisne i jezičke karakteristike „ohridskog tipa“ (vokalizacija jerova, miješanje nazala, i sl), ali i druge mješovite karakteristike više jugoslovenskih i ruskih tradicionalnih formi. Pisac je bio prezbiter Vasilija, poznat i kao pop Dragolj. Značenje ovog rukopisa za crnogorsku duhovnu i književnu tradiciju potvrđuju i dva predanja. Prema prvom, 1875. godine Panta Srećković je uzeo rukopis iz jednog albanskog sela kod Skadra, gdje ga je jedna sveštenička porodica čuvala čitavih 17 generacija. Drugo slično predanje sačuvano je u bratstvu Balšića u selu Podvrh kod Bijelog Polja. Danas se ovaj rukopis čuva u novoj rukopisnoj

zbirci Narodne biblioteke Srbije pod signaturom Pc 651. Uticaj makedonske književnoistorijske tradicije na crnogorsko književno nasljeđe bilježi se čak i u XVI vijeku, za što je primjer *Sintagma Matije Vlastara* pisana za zetskog mitropolita Josifa, 1534. godine. Identifikovani tragovi makedonskog književnog iskustva u ovom crnogorskom rukopisu objašnjavaju se kao rezultat korišćenja makedonskog predloška prilikom njegovog pisanja, ili da pisac Damjan nije bio Zećanin, te da je prenio pismene navike iz nekog makedonskog skriptorijuma.

Ako su rukopisni tekstovi makedonsko-crnogorskih književnih veza najprije imali pravac od Makedonije ka Zeti, kasnije dobijamo i povratni smjer – crnogorski rukopisi bili su donošeni u makedonske crkvene i manastirske biblioteke. Takav je slučaj sa poznatom *Ilovičkom krmčijom*, odnosno *Zetskim zakonopravilom*. Ovaj crnogorski književno-pravni pisani spomenik napisan je 1262. godine, po nalogu zetskog episkopa Neofita, od strane književnika Bogdana iz manastira Sv. Arhandela Mihaila i Gavrila u mjestu Ilovica na Prevlaci kod Tivta. Sve do sredine XIII vijeka ovaj su manastir držali benediktinci, ali otkako je postao pravoslavno sjedište cijelog zetskog episkopata pojavila se potreba za takvom vrstom teksta slovenskog zakonopravila. Tekstološka struktura *Ilovičke krmčije* ne odgovara književno pravnoj redakciji *Nomokanona sv. Save* (koji je bio sastavljen 1220. godine na makedonskom prostoru, Svetoj Gori i u Solunu), pri čemu je sasvim pogrešna tipologizacija ovog *Zetskog zakonika* kao „Svetosavskog“. Njegova struktura odražava skraćenu strukturu slovenskog prevoda iz perioda X–XI vijeka, a ne prvog Metodijevog slovenskog prevoda koji je uradio tokom Moravske misije. Dvadesetih godina XVIII vijeka rukopis je već bio u Markovom manastiru blizu Skoplja, gdje ga je 1727. godine koristio pečki patrijarh Arsenije IV, a 1807. godine u njega se potpisao Kiril Pejčinović (oko 1771–1845) pripadnik makedonskog

preporoda. Pripadnik hrvatskog preporoda Antun Mihanović (1796–1861) je rukopis kupio u Makedoniji, a sada se čuva u Hrvatskoj akademiji nauka i umjetnosti (HAZU) u Zagrebu, pod signaturom IIIc 9, Mihanović 26 (Mošin opis br. 24).

Ono što najupečatljivije ilustruje makedonsko-crnogorske književne relacije u periodu srpskog vladanja ovim sredinama jeste fenomen da se vojnom nadmoći proširena srpska država nadgrađivala oslanjanjem na bogata duhovna i kulturna iskustva i tradicije Makedonije i Crne Gore. Samo je preko dosegnutih makedonskih i crnogorskih civilizacijskih vrijednosti tada moćna srpska država mogla prividno istaći svoj prestižni status, sa namjerom da na svakom polju zauzme mjesto Vizantije na Balkanu. Zato i nije slučajno što se srpski vladar Stefan Dušan krunisao u Skoplju 1346. godine uz blagoslov tadašnjeg ohridskog arhiepiskopa Nikolaja. Za razliku od nametnute srpske jurisdikcije u duhovnom životu Crne Gore, ni u jednom slučaju u srpskom vladanju Makedonijom nije došlo do narušavanja autokefalnog statusa Ohridske arhiepiskopije – koja je bila nezavisna čak i u odnosu na vasseljensku patrijaršiju u Konstantinopolju. Čak je i na Crkvenom saboru u Skoplju 1346. godine ohridski arhiepiskop Nikolaj učestvovao u duhovnom uzdizanju tadašnjeg srpskog arhiepiskopa Joanikija II u patrijarha „svih Srba“. U takvim crkvenopolitičkim okolnostima kontinuitet makedonsko-crnogorskih književnih veza ponekad je zavisio i od posredovanja srpskih duhovnih i književnih centara. Gledano iz današnje pozicije ondašnje uzajamne relacije i dopunjavanja ostaju diskretno profilisana kao makedonsko-crnogorska. Neposredne književne veze se potvrđuju i činjenicom da se i danas u nekim rukopisnim zbirkama u Crnoj Gori čuvaju slovenske rukopisne knjige povezane sa makedonskom srednjovjekovnom pisanom i književnom tradicijom. Takve su zbirke Cetinjskog manastira Rođenja sv. Bogorodice, crkve Sv.

Nikole – Nikoljac kod Bijelog Polja, u manastiru Sv. Trojica kod Pljevalja, i dr.

Danas rukopisna zbirka Cetinjskog manastira raspolaže sa osamdesetak sačuvanih književnih spomenika, od kojih je jedan dio porijeklom iz Makedonije. Najznačajniji od njih je *Minej* za mjesec maj, koji je pisao monah Teofil makedonskom jezičkom redakcijom u periodu između 1350. i 1360. godine. Rukopis je donešen u Cetinjski manastir iz Makedonije u periodu izgradnje ovog crnogorskog duhovnog i književnog centra 1484. godine od strane Ivana Crnojevića, kada je i postao sjedište Zetskih eparhija. Vjerovatno je ovaj makedonski liturgijski zbornik trebalo da posluži kao predložak prema kojem bi se tamo radili novi rukopisi. Danas se rukopis monaha Teofila čuva u manastirskoj zbirci, zaveden pod inv. br. 33. Inače, od istog književnika je sačuvan još jedan rukopisni *Oktoih* iz perioda između 1346. i 1355. godine pisan za cara Stefana Dušana, koji je čuvan u staroj zbirci Narodne biblioteke Srbije u Beogradu pod inv. br. 7 (Lj. Stojanović). Drugi makedonski rukopis koji se čuva u Cetinjskom manastiru (inv. br. 73) je *Ljestvica Jovana Lestvičnika* sa propratnim slovima od drugih crkvenih otaca i pisaca, pisana makedonskom jezičkom redakcijom u periodu oko 1370. godine. Ostali evidentirani makedonski rukopisi u istoj zbirci potiču iz kasnijeg perioda, i svjedoče o kontinuitetu makedonsko-crnogorskih književnih veza. Rukopis *Sintagma Matije Vlastara* iz 1558. godine je sa punom tekstološkom redakcijom donešen u Cetinjski manastir iz Hilandara (inv. br. 56). U *Četvoroevanđelju* iz XVI vijeka (inv. br. 1) identifikuju se moldavski, ali i primjese makedonskih jezičkih i pravopisnih karakteristika. Interesantan je stihovni prolog za zimsku polovinu godine (inv. br. 53) koji se datira krajem XVI vijeka, čiji je tekst pisan bez jusovom i jusovom makedonskom jezičkom redakcijom. U sadržinu ovog rukopisa uvršten je i prepis žitija popularnog svetitelja i pisca iz Makedonije sv. Ilariona

Maglenskog. U zbirci Cetinjskog manastira pod inv. br. 12 čuva se rukopis *Tumačenje jevanđelja*, koje je pisao književnik Antonije na Svetoj Gori 1613. godine.

Najveća zbirka slovenskih rukopisa u Crnoj Gori nalazi se u manastiru Sveta Trojica kod Pljevalja. Pretpostavlja se da je manastir bio izgrađen još u vrijeme Nemanjića pod kojima je tada bila srednjovjekovna Duklja, dok je današnja građevina iz XVI vijeka. Sve do XVIII vijeka bio je značajan prepisivački i književni centar, a danas se u manastirskom trezoru čuva preko 100 rukopisnih slovenskih knjiga. Među njima su i dva rukopisa sa posredno makedonskom provenijencijom. Prvi je *Četvoroevanđelje* pod inv. br. 85 s kraja XIII i početkom XIV vijeka, pisano na osnovu makedonskog predloška. U *Mjesecoslovu* je zabilježeno sjećanje i slava na sv. Ćirila Filozofa, što svjedoči da je rukopis prepisivan sa predloška porijeklom iz Ohridske književne škole (gdje je u tom periodu njegov kult bio najsnažniji). Drugi rukopis sa inv. br. 12 predstavlja zbornik sa mješovitom sadržinom, manastirskim tipikom i drugim sastavima, pisan u drugoj polovini XIV vijeka makedonskom jezičkom redakcijom. Pored crkvenopravnih tekstova njegovu sadržinu čine i drugi originalni slovenski sastavi, kao što je *Kratko žitije sv. Ćirila Filozofa (Uspenije Ćirilovo)*, tekst o obnovi bugarske patrijaršije cara Ivana Asena II (1218–1241), poslanica Atanasija Aleksandrijskog knezu Antiohu, *Povijest o latinima* i dr.

U crkvi Sv. Nikola – Nikoljac u Bijelom Polju s kraja XIII vijeka danas je sačuvano više od osamdesetak slovenskih rukopisa. Među njima ima i takvih koji se povezuju sa makedonskom srednjovjekovnom književnom tradicijom. Tako je četvoroevanđelje pisano u Karpinskom manastiru kod Kumanova 1592. godine donešeno u Crnu Goru, gdje se i danas čuva u Nikoljcu pod inv. br. 8. Pod inv. br. 49 u istoj zbirci čuva se rukopisni zbornik antologijske sadržine iz 1556. godine, koji

se povezuje sa aktivnošću makedonskog književnika Visariona Debarskog – glavnog književnika Slepčenskog književnog centra u Makedoniji. Sadržina ovog *Visarionovog zbornika* bogata je raznovrsnim sastavima, a među njima se izvajaju dva slova Dimitrija Kantakuzina, *Skazanie o Varlamovoj jeresi*, poslanica Jeftimija Trnovskog makedonskom duhovniku i književniku Nikodimu Tismanskom – utemeljivaču monaškog života u Rumuniji, ali i jedan ljetopis sa za to vrijeme aktuelnim događajima na Balkanu – kao što je pogibija Kraljevića Marka 1395. godine, pad Soluna pod tursku vlast 1430. godine, požar u Skoplju 1438. godine i u Melniku 1488. godine, kao i o periodu nakon smrti cara Dušana 1355. godine. Iako o Zborniku pod inv. br. 52 s kraja XV vijeka nema neposrednih podataka o njegovoj makedonskoj provenijenciji, ipak su u njegovoj sadržini zastupljeni prepisi sastava u kojima su događaji povezani sa makedonskim političkim, duhovnim i kulturnim životom. Tako se u apokrifnom tekstu *Skazanie Isaijevo* alegorično pominje ustanak Petra Deljanina iz 1040/41. godine kao i položaj Makedonskih Slovena pod vizantijskim protektoratom. U istom zborniku je sačuvan i najstariji prepis apokrifnog *Kratkog žitija sv. Ćirila Filozofa*, poznatog kao *Solunska legenda* – koje predstavlja svojevrsnu pseudo-biografiju slovenskog prosvjetitelja o sastavljanju slovenskog pisma i pokrštanju Makedonskih Slovena koji su živjeli duž toka rijeke Bregalnice. U istoj crnogorskoj rukopisnoj zbirci nalaze se i dva priloga (pod inv. br. 34 i 35), od kojih prvi za mjesec septembar-decembar pisan sredinom XIV vijeka (1350–1360), a drugi je takođe za zimski dio godine (septembar-februar) pisan u drugoj polovini XVI vijeka. Među prepisima kratkih žitija lokalnih južnoslovenskih svetitelja zastupljen je onaj o makedonskom svetitelju i književniku Ilarionu Meglenskom.

Teme makedonske istorijske i kulturne tradicije su u srednjovjekovnoj crnogorskoj književnosti prisutne i kroz jednu

od više tekstoloških varijanti *Romana o Aleksandru Velikom-Makedonskom*, poznatijoj kao *Aleksandrida*. Takav je slučaj sa sačuvanim prepisom *Aleksandride* u manastiru Dobrilovina, koju je pisao pop Krsto Filipović 1719. godine. Njena tekstualna struktura ima osobene karakteristike u odnosu na neke druge slovenske prepise vizantijske varijante teksta. To nam daje za pravo da pretpostavimo da u osnovi ovaj crnogorski prepis ima slovensku redakciju koja je bila sačuvana u najstarijem prepisu pronađenom u okolini Skadra krajem XIV vijeka. Ovaj rukopis je odniet u Beograd i danas se čuva u Srpskoj patrijaršijskoj biblioteci.

Makedonska književna tradicija uspostavila je neposredne veze sa crnogorskom i preko štamparstva. Ubrzo nakon pojave štampanih knjiga u Majncu, 1455. godine ovo kulturno dostignuće prihvaćeno je u Crnoj Gori od strane zetskog vladara Đurađa Crnojevića (1490–1496), koji je bio veliki ljubitelj knjiga i osnivač prve štamparije na Balkanu. Otvaranjem crnogorske štamparije za štampanje slovenskih knjiga na Cetinju, 1493. godine rukopisne knjige su počele postepeno da gube primat. Štamparijom je upravljao Makarije, za kojeg postoji mišljenje da je porijeklom iz Makedonije, tj. iz Skopske Crne Gore. U periodu od 1493. do 1496. godine odštampano je pet bogoslužbenih knjiga na ćiriličnom pismu i slovenskom jeziku. Nakon prestanka rada cetinjske štamparije Makarije odlazi u Rumuniju, najvjerovatnije u grad Trgovište. U periodu između, 1508. i 1512. godine tamo je odštampano još tri knjige. Štamparija drugog crnogorskog štampara Božidara Vukovića počela je sa radom u Veneciji 26. januara 1520. godine. Za razliku od svih drugih štamapara on je uspio da najduže održi djelatnost i odštampa najveći broj knjiga. Nakon njegove smrti 1540. godine štampariju je naslijedio njegov sin Vićenco, od kojeg ju je 1566. godine kupio Jakov Krajkov iz Kamene Rijeke (današnji makedonski gradić Makedonska Kamenica). Nakon

perioda provedenog u Sofiji, Jakov odlazi u Veneciju gdje je kao štampar uradio nekoliko bogoslužbenih knjiga: *Časoslov* (1566), *Oktoih* (1567–1570), *Psaltir* (1569), *Molitvenik* (1570), *Različni potrebi* (1572) i *Služabnik* (preštampano starije izdanje Vićenca Vukovića iz 1554. godine). Štampana knjiga *Različni potrebi* sadrži jedan sastav naslovljen *Skazanie o prenošenju moštiju svetaca*, za koji se smatra da ga je napisao Jakov Krajkov. Interesantno je navesti da je u predgovoru štampanog psaltira Jakov uputio apel zainteresovanim kupcima da štampane religijske knjige mogu nabaviti u Skoplju, u knjižari Kara Trifuna. Slične primjere svojevrstnih knjižara nalazimo i u Crnoj Gori, kao što su one Lazara Brajanovića (zeta Vićenca Vicka Vukovića) u Bijelom Polju 1453. godine i Dmitra Andojevića. Upravo linijom makedonsko-crnogorskih kulturnih veza na polju štamparstva XVII i XVIII vijeka makedonski i crnogorski štampari nastavili su tradiciju štampanja knjiga u drugim balkanskim sredinama. Sve veća potražnja štampanih knjiga pretežno je zadovoljavana nabavkom iz Rusije.

Istraživanje makedonsko-crnogorskih književnih veza nije ograničeno u vremenu, jer su ove raznovrsne i plodne kulturne sredine bile kontinuirano usmjerene jedna na drugu. Istraživanja sprovedena u ovom radu to direktno pokazuju. Upečatljivo je da se istorijski kontekst javljanja i afirmacije makedonskog i crnogorskog kulturnoistorijskog identiteta u književnostvaralačkim procesima odvijao veoma slično u obje sredine, egzistirajući u uslovima čestih potiskivanja i prisvajanja od različitih osvajača njihovih prostora kroz vjekove. Euroglobalizacija i tendencije kulturnog prožimanja među narodima omogućavaju jasnije prepoznavanje svakog pojedinačnog savremenog nacionalnog i kulturnog i jezičkog identiteta, kao doprinosa opštim civilizacijskim vrijednostima. Samim tim, savremena istraživanja interkulturnih globalnih procesa iz prošlosti ne dozvoljavaju da se makedonska ili crnogorska književna

tradicija otuđuje, posvaja ili prisvaja. U specifičnim globalno-istorijskim uslovima razvoja bogate uzajamne veze i uticaji iz prošlosti samo potvrđuju savremeni makedonski i crnogorski nacionalni književnostvaralački integritet.

Preveo sa makedonskog **Ivan Ivanović**

Literatura:

(Selektivni pregled)

- Ангеловска-Панова, М. 2004, *Богомилството во духовната култура на Македонија*, Скопје.

- Антолјак, Ст. 1969, *Самуиловата држава*, Скопје.

- Banašević, N. 1971, *Letopis pora Dukljanina i narodna predanja*, Beograd.

- Басотова, Љ. 1988, „‘Летописот’ на попот Дукљанин како извор за македонската средновековна историја“, *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, Том V, Прилеп: 121–233.

- Басотова, Љ. 1999–2000, Односот на цар Самоил кон соседите, *Balkanoslavica*, Прилеп.
- Белчовски, Ј. 1997, *Охридската архиепископија од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт*, Скопје.
- Bogdanović, D. 1982, *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII veka)*, Beograd.
- Bogdanović, D. 1980, *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd.
- Бошковски, М. 2007, *Великаните на македонскиот среден век*, Книга 1, Скопје.
- Велев, И. 2011, *Беседа против богомилите на Презвитер Козма*, Скопје.
- Велев, И. 2005, *Византиско-македонски книжевни врски*, Скопје.
- Велев, И. 2014, *Историја на македонската книжевност*, Том 1, *Средновековна книжевност*, Скопје.
- Велев, И. 2017, *Културноисториски проникнувања*, Скопје.
- Велев, И. 2016, *Свети Кирил и Методиј, рамноапостоли и селовенски просветители*, УКИМ, Скопје.
- Велев, И. 2000, *Средновековни книжевни антологии*, Скопје.
- Велев, И., Макаријоска, Л. и Црвенковска, Е. 2008, *Македонски споменици со глаголско и со кирилско писмо*, Скопје.
- Вуксан, Д. 1936, *Рукописи цетињског манастира, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, 1. Скопље.
- Георг Бек, Х. 1967, *Путеви византијске књижевности*, Београд.
- Георгиевски, М. 1972, *Македонска печатарска дејност*, Скопје.
- Георгиевски, М. 1979, *Македонското книжевно наследство од XI до XVIII век*, Скопје.

- Дил, Ш. 1995, *Историја византијског царства*, Београд.
- Димевски, С. 1989, *Историја на македонската православна црква*, Скопје.
- Драгојловиќ, Др. 1975, Дукљански кнез Владиомир и албански новатијати, *Историјски записи*, XXVIII (XLVIII), XXX, 1. Титоград: 93–104.
- Ердџановиќ, Ј. 1978, *Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена*, Београд.
- Иванов, Ы. 1911, *Епархиите в Охридската архиепископија в началото на XI век*, СпБАН, 1. Софија: 93–112.
- Ивановски, О. 1962, *Македонските Словени од VI до IX век*, Скопје.
- Илиевска, Кр. 2004, *Законъ соудный людѣмъ*, Скопје.
- Илиевски, П. Хр. 2001, *Појавата и развојот на писмото со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*, Скопје.
- Илјада години од востанието на комитопулитите и создавањето на Самоиловата држава, 1971, Скопје.
- *История на българската средновековна литература*, 2008, Составител А. Милтенова, Група автори, Софија.
- *Историја на македонскиот народ*, 1969, Кн. 1, Скопје.
- *Историја на македонскиот народ*, 2000, Том 1, Редактор Б. Панов, Скопје.
- *Историја Црне Горе*, 1967, I, Титоград.
- Јакимовска-Тошиќ, М. 2015, Правно-канонските книжевни состави на св. Методиј Солунски, В, *Macedónsko-slovenské literárne, kultúrne a jazykové vzťahy, Македонско-словачки книжевни, културни и јазични врски*, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra: 37–44.
- Капициќ, А. 1999, *Браќа Гиновски зографи во Црна Гора*, Скопје.

- *Книжевно-културните врски помеѓу Македонците и Црногорците од најстари времиња до денес*, 1987, МАНУ, Скопје.
- Конески, Б. 1975, *Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија*, Скопје.
- Конески, Б. 1986, „Охридска книжовна школа“, -В: *Климент Охридски. Студии*, Скопје.
- Лазаревиќ, Л. 1829, *Владимир и Косара*, Будим (историска драма).
- Љубинковиќ, Н. 1977, „Легенда о Владимиру и Косари – измеѓу усмене и писане књижевности“, –В: *Однос измеѓу усмене и писане књижевности*, Св. 2, Београд: 139–146.
- *Македонска книжевност IX-XVIII век*, 2008, Избор, редакција, предговор, книжевно-историски коментари и белешки д-р Илија Велев, Том 1 од 135 томови *Македонска книжевност*, Битола.
- Марјановиќ, Ч. 1925, *Свети Јован Владимир*, Београд.
- Мелоски, Хр. 1996, *Москополски зборник. Пролошки житија на светците*, Скопје.
- Миќуновиќ, М. Д. 2011, *Дукљански светец Јован Владимир и неговите свети мошти (St. Jovan Vladimir and his holy relics from Duklja)*, Битола.
- Мошин, Вл. 1958, *Ћирилски рукописи манастира „Св. Тројице“ код Пљевља, Историски записи*, XIV, Цетиње.
- Мошин, Вл. 1961, *Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу код Бијелог Поља, Историски записи*, XVIII, Титоград.
- Наумоски, Р. и Аврамоски, П. 2009, *Црквата „Св. Јован Владимир“ – село Подгорци, Охрид*.
- Новаковиќ, Ст. 1893, *Први основи словенске књижевности меѓу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари*, Београд: 267–278.
- Орбини, М. 1968, *Краљевство Словена*, Београд.
- Острогорски, Г. 1970, *Византија и Словени*, Београд.

- Острогорски, Г. 1959. *Историја Византије*, Београд.
- Панов, Б. 1999, *Македонија низ историјата*, Скопје.
- Панов, Б. 1985, *Средновековна Македонија*, Том 2 и 3, Скопје.
- *Панонски легенди*, 1969, Предговор: Х. Поленаковиќ, Превод: Р. Угринова-Скаловска. Скопје.
- *Панонски легенди*, 2001, Предговор: Д. Миловска, Превод: Ј. Таковски, Скопје.
- Петканова, Д. 1997, *Старобългарска литература IX–XVIII век*, Софија.
- Плавшиќ, Ј. 1959, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, Београд.
- Поленаковиќ, Х. 1967, Легендата за Владимир и Косара, *Културен живо*, XII, 1. Скопје: 23–25.
- Поп-Атанасов, Ѓ. 2015, *Македонската глаголица*, Скопје.
- Поп-Атанасов, Ѓ. 2001, *Од македонското книжевно минато*, Скопје.
- Поп-Атанасов, Ѓ. 1983–1985, Основен хронолошки каталог на словенски ракописи од Македонија, *Спектар*, од бр. 1 до бр. 5.
- Поп-Атанасов, Ѓ. 1989, *Речник на старата македонска литература*, Скопје.
- Поп-Атанасов, Ѓ. 2011, *Старословенски кирилометодиевски извори*, Скопје.
- Радојичиќ, Ђ. 1984, Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку, *Историјски записи*, II.
- Ристовска-Јосифовска, Б. 2001, „Кралството на Словните“ од Мавро Орбини како извор за македонската средновековна историја, Скопје.
- Снегаров, Ив. 1924. и 1932, *История на Охридската архиепископија*, Том 1 и Том 2. Софија, Стојановиќ, Љуб. 1982–1988. *Стари српски записи и натписи*. Фот. Издања. књ.1–6. Београд.

- Стојчевска-Антиќ, В. 1997, *Историја на македонската книжевност. Средновековна книжевност*, Скопје.
- Стојчевска-Антиќ, В. 1985, Кон средновековната историја за Владимир и Косара, *Стремеж*, XXIX, 9. Прилеп: 965–971.
- Таневски, Ст. 1967, *Владимир и Косара*, Скопје.
- Троицкиј, С. В. 1970, Мефодий как автор „Закона судного людам“. -В: *Македонија и Македонците во минатото*, Скопје: стр. 441–453.
- Туницкиј, Н. 1913, *Свети Климент Епископ словенскиј. Его жизнь и просветительская деятельность*, Сергиевъ Посадъ.
- Угринова-Скаловска, Р. 2006, *Старословенски јазик*, Скопје.
- Ферлуга, Ј. 1986, Драч и негова област од VI до почетка XIII века, *Глас САНУ*, CCCXLIII, књ. 5, Београд: 65–120.
- Херцигоња, Е. 2015, *Илјадалетие на хрватското глаголитство*, МАНУ, Скопје.
- Шекуларац, Б. 1990, Александрида манастира Добриловине, *Библиографски весник*, 19/1–2.
- Штавланин-Ђорђевиќ, Љ., Гроздановиќ-Пајиќ, М. и Цернић, Л. 1986, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Књига прва, Београд.

* * *

- Čelebić-Blehova, L. 2006. *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica.
- Čirgić, A. 2011, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica.
- Hamm, J. 1974, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb.

- Hercigonja, E. 1975, *Povjest hrvatske književnosti*, Knj. 2, *Srednjovekovna književnost*, Zagreb.
- *Hrvatsko-crnogorski dodiri/ Crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, 2009, Zagreb.
- *Istorija Crne Gore*, I, 1967, Titograd.
- *Istorijski leksikon Crne Gore*, 2006, Podgorica.
- Jelčić, D. 1997, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb.
- Kalezić, S. 1990, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, I, *Stara književnost*, Nikšić.
- Kašanin, M. 2002, *Srpska književnost u srednjem veku*, Beograd.
- Kuljbakin, S. M. 1925, *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevoj jevanđelju*, Beograd.
- Kurz, J. 1955, *Evangelijaš Assemanov*, Praha.
- Marković, I. 1902, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb.
- Medini, M. 1942, Kako je postao „Ljetopis popa Dukljanina“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knj. 273, Zagreb.
- Mijović, P. 1987, *Kulture Crne Gore*, Titograd.
- Mijović, P. 1970, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd.
- Mijušković, S. 1967, *Ljetopis popa Duklanina*, Titograd.
- Mirković, L. 1925, *Miroslavljevo jevanđelje*, Beograd.
- *Missale Romanum slavonico idiomate*, 2011, Podgorica.
- Momirović, P. i Vasiljev, Lj. 1991, *Ćirilske rukopisne knjige Cetinskog manastira XIV–XVIII vek*, Cetinje.
- Mošin, Vl. 1956, Ćirilski rukopisi Cetinskog manastira, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti*, 1954, Zagreb.
- Mošin, Vl. 1950, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb.
- Nikčević, V. D. 2006, *Književnost Duklje i Prevalitane*, Podgorica.
- Nikčević, V. 1996, „Crnogorsko-makedonske književne veze u srednjem vijeku“, –V: *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje.

- Nikčević, V. P. 2009, *Istorija crnogorske književnosti. Od početka pismenosti do XIII. vijeka*, Cetinje.
- Nikčević, V. P. 2006, *Narodnosna, nacionalna i jezička identifikacija crnogorske književnosti u Jezičkim i književnim temama*. Cetinje.
- Nikčević, V. P. 1982, „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, br. 5–6, Nikšić.
- Nikčević, V. P. 1998, *Prijem hrišćanstva u Crnoj Gori*, Cetinje.
- Nikčević, V. P. 1998, *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje.
- *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, 2005, Cetinje.
- Novaković, St. 1908, Ohridska arhiepiskopija u XI veku, *Glasnik SANU*, knj. 76, Beograd.
- Ostojić, I. 1963, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I, Split.
- Pantelić, St. 2000, Pradomovina Crnogoraca, *Hrvatska obzorja*, br. 2, Split.
- Perčić, E. 1998, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog – Ljetopis popa Dukljanina*, Bar.
- *Pisci srednjovjekovnog latiniteta*, 1996, Cetinje.
- *Praesbiteri Dieocleatis Regnum Slavorum*, 2003, Podgorica – Zagreb.
- Radojević, D. 2000, *Iz povjesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori*, Podgorica.
- Radoman, Al. 2008, „O pismu izvornika hronike *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*“, *Lingua Montenegrina*, 2, Cetinje.
- Rotković, R. 1995, *Odakle su došli preci Crnogoraca*, Cetinje.
- Rotković, R. 2012, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Podgorica.
- *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, 1989, Cetinje.
- Stipičević, A. 1974, *Iliri*, Zagreb.

-
- Šekularac, B. 2008, Ilovačka krmčija ili Zetski zakonik, *Matica*, br. 34/35, Cetinje.
 - Šekularac, B. 2014, *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*, Cetinje.
 - Štedimlija, S. M. 1938, *Crnogorske štamparije u XV vijeku*, Zagreb.
 - Živković, D. 1989, *Istorija crnogorskoga naroda*, Tom I, Cetinje.